

نقش نماز در شکل‌دهی هویت اخلاقی جوان در فضای مجازی

مرضیه شکیبا^۱

چکیده

فضای مجازی به بستری جدایی‌ناپذیر از زندگی جوانان تبدیل شده که با وجود فرصت‌های ارتباطی و آموزشی، چالش‌هایی مانند محتوای نامناسب، آزار سایبری و هویت‌های کاذب را به همراه دارد و هویت اخلاقی این نسل را تهدید می‌کند. هدف این پژوهش، تحلیل نقش نماز در شکل‌دهی هویت اخلاقی جوانان در فضای مجازی است. روش تحقیق، مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای اسناد معتبر اسلامی و علمی است که به بررسی تطبیقی مفاهیم سنتی نماز با چالش‌های مدرن فضای مجازی پرداخته است. داده‌ها از منابع قرآنی، روایات و مطالعات پیشین جمع‌آوری و با روش تحلیل محتوای کیفی بررسی شد. یافته‌ها نشان داد که نماز در ابعاد فردی و اجتماعی بر هویت اخلاقی جوانان تأثیرگذار است. در بُعد فردی، نماز با تقویت خودآگاهی و خودکنترلی، رفع رذایل مانند تکبر و حسد، و پرورش فضایل نظیر صداقت و صبر، جوانان را در برابر وسوسه‌های دیجیتال مقاوم می‌کند. در بُعد اجتماعی، با ارتقای مهارت‌های مدیریت تعاملات، انعطاف‌پذیری و وقت‌شناسی، ارتباطات سازنده در فضای مجازی ایجاد می‌کند. نتیجه‌گیری نشان می‌دهد که نماز می‌تواند نقش مؤثری در محافظت از هویت اخلاقی جوانان در برابر تهدیدات فضای مجازی ایفا کند و زمینه‌ساز تربیت نسلی اخلاق‌مدار در عصر دیجیتال باشد. کلیدواژه‌ها: نماز، جوان، هویت اخلاقی، فضای مجازی، تربیت دینی.

^۱. دانش آموخته سطح ۲، حوزه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها)

۱. مقدمه

در عصر حاضر، فضای مجازی به بستری جداناپذیر از زندگی روزمره تبدیل شده است، به‌ویژه برای نسل جوان که بیش از سایر گروه‌های سنی در این محیط حضور دارند. این فضا با همه فرصت‌های ارزشمندی که برای یادگیری، ارتباط و خلاقیت فراهم می‌کند، در همان حال با مشکلات و تهدیدهای اخلاقی زیادی نیز همراه است.^۱ از جمله این تهدیدها می‌توان به گسترش شایعات، نقض حریم خصوصی، خشونت کلامی، آزادی‌های اخلاقی فرامذهبی و تضاد ارزشی اشاره کرد که هویت اخلاقی جوانان را در معرض آسیب قرار داده است. این وضعیت باعث شده تا بحث درباره نقش عوامل سنتی و دینی در شکل‌دهی هویت اخلاقی جوانان در فضای مجازی اهمیت بیشتری یابد.^۲ هویت اخلاقی به عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی شخصیت انسان، در تعامل با محیط‌های مختلف شکل می‌گیرد. فضای مجازی با ویژگی‌های منحصر به فرد خود همچون ناشناس بودن، سرعت بالای انتشار اطلاعات، و عدم کنترل دقیق محتوا، می‌تواند تأثیرات عمیقی بر فرآیند شکل‌گیری این هویت داشته باشد.^۳ در این میان، نماز به عنوان ستون دین اسلام و با تأکید بر اصولی چون خودکنترلی، مسئولیت‌پذیری، تقوا و توجه به آموزه‌های اخلاقی، ظرفیت بی‌بدیلی برای تربیت و رشد اخلاقی دارد. این فریضه الهی نه تنها در ابعاد فردی بلکه در ابعاد اجتماعی نیز می‌تواند نقش سازنده‌ای در هدایت‌گری اخلاقی نسل جوان ایفا کند.^۴ مطالعات پیشین در این حوزه نشان‌دهنده اهمیت نماز در فرآیند هویت‌یابی معنوی و اخلاقی هستند. محمدی^۵ (۱۴۰۲) به بررسی نقش نماز در هویت‌یابی معنوی و اخلاقی فراگیران در نظام تعلیم و تربیت پرداختند. نتایج آنها نشان داد که نماز به عنوان یکی از ارکان اصلی دین اسلام، نقش بسیار مهمی در ایجاد و تقویت ارزش‌های معنوی و اخلاقی فراگیران دارد. همچنین مشخص شد که ترغیب به انجام نماز و تأکید بر اهمیت آن در

^۱ اسدی، امیرحسین؛ کیانی‌امین، الناز. نقش فضای مجازی در ترویج فرهنگ نماز، ص ۲۵.

^۲ جماعتی، حسین. "تأثیر مداومت در عبادت بر پالایش رذایل اخلاقی"، ص ۱۵.

^۳ خلیلی، نیک‌محمد. تأثیر عبادت در تربیت و اخلاق و آثار تربیتی فردی و اجتماعی آن، ص ۴۵.

^۴ ذاکری‌موسوی، سیدمهدی؛ لطفی، محمد. خبرنگار افتخاری نماز جمعه، رابط فضای مجازی: گزارشی از کارگاه‌های آموزشی، ص ۶۰.

^۵ محمدی، مریم؛ حبیبی، معصومه؛ اسدزاده، مهدی. "نقش نماز در هویت‌یابی معنوی و اخلاقی فراگیران در نظام تعلیم و تربیت"، ص ۶.

نظام تعلیم و تربیت، می‌تواند موجب تقویت ارزش‌های معنوی و اخلاقی و در نتیجه ارتقای جامعه‌ای پایدار و سالم شود. این مطالعه نشان داد که نماز به عنوان محوری از عبادات اسلامی، نقش قوی‌ای در تعیین هویت معنوی فرد دارد و مسیری برای رسیدن به ارتقاء اخلاق و رفتار معتدل و پسندیده فراهم می‌آورد. رضایی‌نژاد^۱ (۱۴۰۲) به بررسی نقش نماز در شکل‌گیری هویت دینی و اخلاقی دانش‌آموزان پرداخت. نتایج این پژوهش نشان داد که نماز به عنوان یکی از مهم‌ترین عبادات در اسلام، ارتباط انسان با خداوند را برقرار می‌کند و به او کمک می‌کند تا به ارزش‌های دینی و اخلاقی پایبند باشد. مطالعه‌ی مشخص کرد که نماز، باعث تقویت هویت دینی و اخلاقی دانش‌آموزان می‌شود و به آنها کمک می‌کند تا افرادی با اخلاق و شرافت باشند. همچنین نتایج نشان داد که برای تقویت نقش نماز در شکل‌گیری هویت دینی و اخلاقی دانش‌آموزان، لازم است آموزش و پرورش نماز در مدارس به صورت اصولی و صحیح انجام شود. ضرورت پرداختن به این موضوع از چندین جهت قابل تبیین است. نخست، افزایش قابل توجه حضور جوانان در فضای مجازی و تأثیرات احتمالی آن بر هویت اخلاقی آنان. دوم، کمبود مطالعات جامع در زمینه پیوند میان سنت‌های دینی و فضای مجازی. سوم، نیاز به ارائه راهکارهای عملی برای بهره‌گیری از ظرفیت‌های معنوی در مواجهه با چالش‌های اخلاقی فضای مجازی. چهارم، اهمیت تربیت نسل جوان به عنوان آینده‌سازان جامعه^۲. بر این اساس، هدف اصلی این پژوهش بررسی نقش نماز در شکل‌دهی هویت اخلاقی جوانان در فضای مجازی است. سؤال اصلی تحقیق عبارت است از: نماز چگونه می‌تواند در شکل‌دهی هویت اخلاقی جوانان در فضای مجازی نقش ایفا کند؟ این پژوهش سعی دارد تا با تحلیل جایگاه نماز به عنوان یک ابزار تربیتی-اخلاقی، راهکارهای عملی برای بهره‌گیری از آن در فضای مجازی معرفی نماید و گامی در جهت تقویت بنیان‌های اخلاقی جامعه، به‌ویژه نسل جوان، و استفاده مفید از فضای مجازی باشد.

۲. مفاهیم

^۱ رضایی‌نژاد، فاطمه. "نقش نماز در شکل‌گیری هویت دینی و اخلاقی دانش‌آموزان"، ص ۳.

^۲ طالقانی، سید محمود. پرتوی از قرآن، ج ۲، ص ۱۲۰.

۱.۲. مفهوم نماز

تعریف لغوی: نماز از ریشه عربی «صلی» گرفته شده که به معنای پیوند، ارتباط، دعا و نیایش است. این واژه در زبان عربی اصلاً به معنای خم شدن و تعظیم نیز آمده است. در کاربردهای قرآنی، این کلمه طیف وسیعی از معانی مانند دعا، تسبیح، ذکر و ستایش خداوند را شامل می‌شود. لغویون نماز را به عنوان نوعی تقرب و تضرع به درگاه الهی تعریف کرده‌اند.^۱

تعریف اصطلاحی: نماز در اصطلاح فقهی و عبادی، مجموعه‌ای از اعمال، حرکات و اذکار معین است که با نیت قربت به خداوند و در اوقات مشخص انجام می‌شود. این عبادت شامل قیام، رکوع، سجود، قرائت قرآن و اذکار مخصوص است و به عنوان دومین رکن اساسی دین اسلام شناخته می‌شود. نماز در تعریف شرعی، وسیله‌ای برای برقراری ارتباط مستقیم بین بنده و خالق محسوب می‌شود و دارای احکام، آداب و شرایط خاصی است.^۲

۲.۲. مفهوم هویت اخلاقی

تعریف لغوی: هویت از ریشه عربی «هو» به معنای ذات، حقیقت وجودی و چیستی هر موجود است. اخلاق نیز از ریشه سه حرفی «خ ل ق» گرفته شده که به معنای طبع، خو، سبیه و صفت راسخ نفس می‌باشد. در لغت، اخلاق به صفات و ملکاتی اطلاق می‌شود که در انسان به صورت پایدار و ثابت وجود دارد. ترکیب این دو واژه، مفهوم «چیستی و ذات اخلاقی» را تشکیل می‌دهد.

تعریف اصطلاحی: هویت اخلاقی در اصطلاح روان‌شناسی و علوم اجتماعی، عبارت است از مجموعه منسجم و پایداری از باورها، ارزش‌ها، هنجارها و اصول اخلاقی که هسته مرکزی شخصیت فرد را تشکیل می‌دهد. این مفهوم شامل درک فرد از خود به عنوان یک موجود اخلاقی، تعهد وی نسبت به اصول

^۱ پاینده، ابوالقاسم. نهج الفصاحه، ص ۱۰۵.

^۲ مطهری، مرتضی. تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۸۰.

درست و نادرست، و نحوه تجلی این اعتقادات در رفتارهای روزمره است. هویت اخلاقی فراتر از مجموعه‌ای از قوانین است و به تصور فرد از جایگاه خود در جهان و مسئولیت‌هایش نسبت به دیگران مربوط می‌شود.^۱

۳.۲. مفهوم فضای مجازی

تعریف لغوی: فضا در لغت به معنای جا، محل، مکان وسیع و گنجایش است. مجازی نیز از ریشه «ج و ز» گرفته شده که به معنای عبور کردن، گذشتن و همچنین غیرحقیقی بودن است. در کاربرد لغوی، مجازی به چیزی اطلاق می‌شود که شبیه‌سازی شده و واقعیت ظاهری دارد اما ماهیت فیزیکی ندارد. ترکیب این دو واژه، مفهوم «مکانی غیرفیزیکی» را می‌رساند.

تعریف اصطلاحی: فضای مجازی در اصطلاح فناوری اطلاعات و ارتباطات، محیط دیجیتالی شبیه‌سازی شده‌ای است که توسط شبکه‌های کامپیوتری و سیستم‌های الکترونیکی ایجاد می‌شود. این فضا شامل اینترنت، شبکه‌های اجتماعی، پلتفرم‌های دیجیتال، بازی‌های آنلاین و کلیه محیط‌های تعاملی دیجیتال است که امکان ارتباط، تبادل اطلاعات و تعامل اجتماعی را فراهم می‌آورند. فضای مجازی دارای ویژگی‌هایی چون جهانی بودن، دسترسی آسان، سرعت انتشار اطلاعات و عدم محدودیت جغرافیایی است.^۲

۳. نقش نماز در شکل‌دهی هویت اخلاق فردی جوان در فضای مجازی

۱.۳. خودآگاهی

خودآگاهی به عنوان توانایی شناخت درونی و آگاهی از حالات روحی و روانی خود، یکی از پایه‌های اساسی تشکیل هویت اخلاقی محسوب می‌شود که در عصر دیجیتال اهمیت دوچندانی یافته است. نماز با ساختار ریتمیک و تأملی خود، فرصتی منحصر به فرد برای توقف، سکوت و مراجعه به درون فراهم

^۱ حائری یزدی، مهدی. کاوش‌های عقل عملی، ص ۹۵.

^۲ اسدی، امیرحسین؛ کیانی‌امین، الناز. نقش فضای مجازی در ترویج فرهنگ نماز، ص ۲۵.

معمولی به فردی تبدیل می‌شود که حضورش در فضای مجازی بر اساس اصول اخلاقی استوار است و می‌تواند الگویی مثبت برای دیگران باشد.^۱

۶. نقش تربیتی نماز در پرورش مسئولیت‌پذیری دیجیتال جوانان

نماز با تأکید بر مفهوم پاسخگویی در برابر خداوند، زمینه‌ساز شکل‌گیری حس عمیق مسئولیت‌پذیری در همه ابعاد زندگی از جمله فضای مجازی می‌شود. این مسئولیت‌پذیری دیجیتال به معنای درک این واقعیت است که هر عمل، هر کلمه، و هر محتوای منتشر شده در فضای مجازی، پیامدهایی دارد که فرد باید پاسخگوی آنها باشد. جوان نمازگزار می‌داند که حساب اعمال تنها به دنیای فیزیکی محدود نمی‌شود و رفتارهای او در فضای مجازی نیز جزئی از مسئولیت‌های اخلاقی و دینی‌اش محسوب می‌شوند. این باور عمیق که ریشه در اعتقاد به حضور دائمی خداوند و روز قیامت دارد، مانع از رفتارهای غیرمسئولانه‌ای می‌شود که ممکن است تحت پوشش ناشناس بودن یا فاصله جغرافیایی در فضای مجازی رخ دهد.^۲ قرآن کریم می‌فرماید: «مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ» (ق: ۱۸) که نشان می‌دهد هیچ سخنی بی‌ثبت نمی‌ماند و این شامل سخنان دیجیتال نیز می‌شود.

این حس مسئولیت‌پذیری، جوان را از نقش منفعل یک مصرف‌کننده محتوا به یک شهروند دیجیتال فعال و مسئول تبدیل می‌کند که نه تنها مراقب رفتار خویش است، بلکه احساس تعهد نسبت به سلامت کلی فضای مجازی دارد. او نمی‌تواند بی‌تفاوت در برابر ظلم، دروغ، یا تخریب در فضای مجازی بماند، بلکه خود را موظف می‌داند که در حد توان خود، برای اصلاح و بهبود این فضا تلاش کند. این مسئولیت شامل گزارش محتواهای مضر، دفاع از افرادی که مورد آزار قرار می‌گیرند، تصحیح اطلاعات نادرست، و ترویج محتوای سازنده است. جوان می‌فهمد که سکوت در برابر بدی، نوعی همدستی با آن محسوب

^۱ خلیلی، نیک‌محمد. تأثیر عبادت در تربیت و اخلاق و آثار تربیتی فردی و اجتماعی آن، ص ۴۵.

^۲ ذاکری‌موسوی، سیدمهدی؛ لطفی، محمد. خبرنگار افتخاری نماز جمعه، رابط فضای مجازی: گزارشی از کارگاه‌های آموزشی، ص ۶۰.

^۳ قرآن کریم، ق: ۱۸

می‌شود.^۱ آیت‌الله العظمی جوادی آملی می‌فرماید: «السَّاکِتُ عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ أُخْرَسُ» که سکوت در برابر حق را محکوم می‌کند.^۲ این آموزه در فضای مجازی به معنای مشارکت فعال در ایجاد فضایی سالم‌تر و اخلاقی‌تر است.

نماز با تمرین روزانه انضباط و تعهد، مهارت‌های لازم برای ایفای این مسئولیت‌های دیجیتال را نیز در جوان پرورش می‌دهد. انضباطی که جوان در حفظ اوقات نماز نشان می‌دهد، به انضباط در رعایت اصول اخلاقی در فضای مجازی تسری می‌یابد. او یاد می‌گیرد که به تعهدات خود پایبند باشد، از وعده‌های خود سرپیچی نکند، و در برابر مسئولیت‌های خود فرار نکند. این ویژگی‌ها در فضای مجازی که اغلب فاقد مکانیزم‌های قوی پاسخگویی است، بسیار ارزشمند محسوب می‌شوند. جوان مسئولیت‌پذیر، قبل از انتشار محتوا، صحت آن را بررسی می‌کند؛ قبل از اظهار نظر، اطلاعات کافی کسب می‌کند؛ و اگر اشتباهی مرتکب شود، آن را به صراحت پذیرفته و اصلاح می‌کند. این رفتار مسئولانه که از تربیت معنوی نماز سرچشمه می‌گیرد، نه تنها هویت اخلاقی فرد را تقویت می‌کند، بلکه به ارتقای کیفیت کلی گفتمان و تعاملات در فضای مجازی نیز کمک می‌نماید و الگویی الهام‌بخش برای دیگران ایجاد می‌کند.^۳

نتیجه‌گیری

این پژوهش به بررسی نقش نماز در شکل‌دهی هویت اخلاقی جوانان در فضای مجازی پرداخت. هدف تحقیق، تحلیل چگونگی تأثیر نماز بر هویت اخلاقی جوانان در مواجهه با چالش‌های فضای مجازی بود. فرضیه تحقیق بر این اساس قرار داشت که نماز با تقویت خودآگاهی، خودکنترلی، رفع رذایل اخلاقی و پرورش فضایل، هویت اخلاقی جوانان را در برابر تهدیدات دیجیتال تقویت می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان داد که نماز در بُعد فردی با تقویت خودآگاهی، قدرت تصمیم‌گیری آگاهانه جوانان در انتخاب

^۱ محمدی، مریم؛ حبیبی، معصومه؛ اسدزاده، مهدی. "نقش نماز در هویت‌یابی معنوی و اخلاقی فراگیران در نظام تعلیم و تربیت"، ص ۶.

^۲ جوادی آملی، عبدالله، شرح حکمت متعالیه، ص ۲۱۰

^۳ رضایی‌نژاد، فاطمه. "نقش نماز در شکل‌گیری هویت دینی و اخلاقی دانش‌آموزان"، ص ۳.

محتوا و نوع حضور در فضای مجازی را به طور معناداری افزایش می‌دهد. خودکنترلی حاصل از انضباط روزانه نماز، مقاومت جوانان در برابر وسوسه‌های مصرف‌بی‌رویه محتوای دیجیتالی و اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی را تا حد چشمگیری تقویت می‌کند. نماز همچنین رذایل اخلاقی مانند تکبر، حسد، دروغ‌گویی و بی‌صبری که در فضای مجازی تشدید می‌شوند را به طور مستقیم کاهش داده و فضایل بنیادین نظیر صداقت، مهربانی، عدالت‌خواهی و صبر را در شخصیت جوانان نهادینه می‌کند. در بُعد اجتماعی، مهارت‌های مدیریت تعاملات جوانان در محیط‌های مجازی بهبود قابل توجهی می‌یابد و رفتارهای پرخاشگرانه، توهین‌آمیز و آزاردهنده کاهش می‌یابد. انعطاف‌پذیری و تحمل تنوع فرهنگی در فضاهای چندفرهنگی مجازی تقویت شده و احساس مسئولیت اجتماعی نسبت به رفاه دیگران افزایش می‌یابد. در حوزه مدیریت زمان، وقت‌شناسی و برنامه‌ریزی جوانان به طور چشمگیری بهبود یافته، پدیده «اسکرول بی‌هدف» کنترل می‌شود و قدرت اولویت‌بندی در انتخاب فعالیت‌های آنلاین تقویت می‌گردد. محدودیت عمده این پژوهش، اتکا به روش کتابخانه‌ای و عدم وجود داده‌های تجربی و میدانی است که باید در تحقیقات آتی با انجام مطالعات موردی، پیمایش‌های کمی و بررسی‌های طولانی‌مدت جبران شود. با این وجود، نتایج نشان می‌دهد که نماز به عنوان ابزاری علمی و عملی، ظرفیت بالایی برای تقویت هویت اخلاقی پایدار جوانان در برابر تهدیدات فضای مجازی دارد و می‌تواند پایه‌ای محکم برای تربیت نسلی اخلاق‌مدار و مسئول در عصر دیجیتال محسوب شود.

منابع

- قرآن کریم
- نهج‌البلاغه
- فهرست منابع فارسی
- اسدی، امیرحسین؛ کیانی‌امین، الناز، نقش فضای مجازی در ترویج فرهنگ نماز، تهران: ستاد اقامه نماز، چاپ اول، ۱۳۹۶ ه.ش.

- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران: جاویدان، چاپ اول، ۱۳۶۲ ه.ش.
- جماعتی، حسین، "تأثیر مداومت در عبادت بر پالایش رذایل اخلاقی"، معرفت اخلاقی، شماره ۳۲، ۱۴۰۱ ه.ش.
- خلیلی، نیک‌محمد، تأثیر عبادت در تربیت و اخلاق و آثار تربیتی فردی و اجتماعی آن، بی‌جا: بینا، بیتا.
- ذاکری‌موسوی، سیدمهدی؛ لطفی، محمد، خبرنگار افتخاری نماز جمعه، رابط فضای مجازی: گزارشی از کارگاه‌های آموزشی، تهران: سروش اندیشه پویا، چاپ اول، ۱۳۹۲ ه.ش.
- رضایی‌نژاد، فاطمه، "نقش نماز در شکل‌گیری هویت دینی و اخلاقی دانش‌آموزان"، یازدهمین کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در تعلیم و تربیت، روانشناسی، فقه و حقوق و علوم اجتماعی، ۱۴۰۲ ه.ش.
- طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشارات، چاپ اول، ۱۳۶۰ ه.ش.
- فخرایی، سیروس، "جایگاه نماز در فرآیند تربیت"، تربیت، شماره ۱۰۹، ۱۳۷۵ ه.ش.
- قرائتی، محسن، آشنایی با نماز، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۶ ه.ش.
- کاظمی‌نسب، رحمان؛ عارفی، محمد یوسف، "نقش نماز در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی"، پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، شماره ۱۲، ۱۳۹۹ ه.ش.
- گل‌محمدی، احمد، "جهانی شدن و بحران هویت"، مطالعات ملی، شماره‌های ۱۰ و ۱۲، ۱۳۸۰ ه.ش.
- محمدی، مریم؛ حبیبی، معصومه؛ اسدزاده، مهدی، "نقش نماز در هویت‌یابی معنوی و اخلاقی فراگیران در نظام تعلیم و تربیت"، چهارمین کنفرانس بین‌المللی علوم تربیتی، روانشناسی، مشاوره، آموزش و پرورش، ۱۴۰۲ ه.ش.
- مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، قم: صدرا، بیتا.

- مکارم شیرازی، ناصر، آیین رحمت: معارف اسلامی و پاسخ به شبهات کلامی، قم: بینا، بیتا.
- نوردین ورتون، راهنمای نظریه روان‌شناسان بزرگ، ترجمه: رمضان دولتی، تهران: رشد، چاپ اول، ۱۳۶۹ ه.ش.
- حائری یزدی، مهدی، کاوش‌های عقل عملی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۶۶ ه.ش.
- سروش، عبدالکریم، قبض و بسط تئوریک شریعت، تهران: صراط، چاپ اول، ۱۳۷۰ ه.ش.
- شریعتی، علی، تشیع علوی و تشیع صفوی، تهران: چاپخش، چاپ اول، ۱۳۵۰ ه.ش.
- آشتیانی، سید جلال‌الدین، شرح مقدمه قیصری، تهران: امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۵۱ ه.ش.
- حکیمی، محمدرضا؛ حکیمی، علی؛ حکیمی، احمد، الحیاء، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۵ ه.ش.

فهرست منابع عربی

- علامه مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، جلد ۸۴، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۰۳ ه.ق.
- الطوسی، محمد بن الحسن، الأمالی للطوسی، بیروت: دار الثقافة، چاپ اول، ۱۴۱۴ ه.ق.
- الطبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تأویل القرآن، بیروت: مؤسسه الرساله، چاپ اول، ۱۴۲۰ ه.ق.
- الکلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ اول، ۱۴۰۷ ه.ق.
- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم: امر به معروف و نهی از منکر، قم: اسراء، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش.

فهرست منابع انگلیسی

- Einstein, Albert, The World As I See It, New York: Citadel Press, ۲۰۰۱.